

Ярослав Кондрач

ХОЛМ: ЕТНОКУЛЬТУРНА СПЕЦИФІКА МІСТА НОВІТНЬОЇ ДОБИ, ВПЛИВ НА НЕЇ ДЕПОРТАЦІЙ 40-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Протягом століть холмщаки жили на прабатьківській землі, плекали рідну мову, звичаї, культуру. Етнокультурна ситуація у краї змінилася після депортаційних процесів у 1944–1947 рр. Однак про виселення українців з їхніх етнічних земель у Польщі радянська історична наука майже не згадує. Лише в роки незалежності, коли розсекречено значні архівні матеріали, дослідники отримали змогу ґрунтовно вивчати цю проблему, започатковано видання збірників документів і матеріалів, спогадів про переселення українців із Закерзоння¹. Основною джерельною базою цієї статті є документи Управління у справах евакуації українського, польського, чеського, словацького населення при Раді Міністрів УРСР, що зберігаються у Державному архіві Львівської області². До серпня 1999 р. вони перебували у відомчому архіві Міністерства праці і соціальної політики України і дослідники практично не мали змоги їх опрацювати.

Як відомо, ще під час Першої світової війни українська адміністрація ініціювала масову евакуацію українського населення, внаслідок чого Холмщина стала практично польським краєм. На рідній землі залишилося не більше 15 тисяч українців, натомисть поляків – 85% від загальної кількості мешканців краю. Невдалою була спроба

¹ *Копчак С.* Депортація населення Польщі і Західної України у повоєнний період (1945–1947 рр.) / С. Копчак, М. Романюк // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 39–42; *Польща та Україна у тридцятих роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб.* – Т. 4. – Варшава; Київ, 2005. – 875 с.; *Акція “Вісла”. Документи* / [упоряд. Є. Місило] – Львів; Нью-Йорк. – 564 с.; *Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України* / [упоряд. В. Даниленко, С. Кокін]. – К., 2009. – 1312 с.; *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах.* – Львів, 1998. – Т. 2. 1946–1947 рр. – 540 с.; *Літопис Української повстанської Армії. Документи і матеріали / Холмщина і Підляшшя:* [упоряд. П. Погічний, С. Шпак, Є. Штендера]. – Торонто; Львів, 2003. – Т. 39. – 1043 с.; *Надбужанщина. Історично-мемуарний збірник* / [упоряд. М. Мартинюк, Н. Олійник, А. Демусь]. – Т. 2. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. – 950 с.

² Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р–3229. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 1–266; Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 1–559; Оп. 5. – Спр. 58. – Арк. 1–217; Оп. 5. – Спр. 63. – Арк. 874–998; Оп. 8. – Спр. 41. – Арк. 1–150; Оп. 8. – Спр. 42. – Арк. 1–122; Оп. 8. – Спр. 44. – Арк. 1–26.

організувати українське культурно-освітнє життя, протидіяла цьому австрійська адміністрація, що складалася переважно з поляків. Зафіксовано у цей період перші випадки захоплення поляками церков та перетворення їх на римо-католицькі костели³.

26 січня 1918 р. у Бресті була підписана міждержавна угода, згідно з якою Холмщина і Підляшшя відходили до Української Народної Республіки, що зумовило спротив поляків. Навесні того ж року біженці почали повертатися з Росії та Наддніпрянщини на рідні землі. Розпочалося також формування українських державних структур Холмської губернії. Українським губерніяльним комісаром став відомий громадський діяч, член Союзу визволення України О. Скоропис-Йолтуховський. У Бересті розпочали діяльність перші державні установи, виходив офіційний часопис – “Вістник Холмського губерніяльного староства”. Першочерговим завданням української адміністрації було повернення холмщаків на рідні землі. Розпочавшись у 1918 р. за української влади, це повернення тривало до середини 20-х років. Наприкінці 1918 р. Холмщину зайняли польські війська, і біженці опинилися в новій ситуації – у межах чужої держави. Становище їх ускладнювалося тим, що найчастіше поверталися вони без майна; те, що їм поталанило взяти з собою, коли їх вивозили в російські губернії, вони втратили під час своєї вимушеної кількарічної мандрівки. Після повернення українці застали свої господарства знищеними або ж їх зайняли поляки. Навіть через декілька років після війни люди жили в землянках⁴.

Становище українського населення, що поверталось на рідні землі, було важким не тільки в матеріальному плані. Неприхильне ставлення польської адміністрації і суспільства стало на заваді повноцінному розвитку національного та релігійного життя українців. Віруючі не отримували згоди на відчинення православних церков, не дозволяли також відкривати українські школи.

Після воєнних подій 1919–1920 рр. становище холмщаків у краї погіршилося. Згідно з Ризьким договором 1921 р. і без участі представництва уряду УНР радянські уряди Росії та України зробили значні територіальні поступки Польщі, до якої відійшли Холмщина, Підляшшя й західна частина Волині⁵.

Після приходу нової влади відбулися кардинальні церковно-релігійні трансформації у краї. Після відродження Польщі 169 церков висвячено на костели, відібрано і роздано колоністам та ксьондзам понад 17 000 гектарів найкращої землі⁶. У 1920 р. поляки силоміць захопили у Холмі собор, який переобладнали на латинський костел: розписи разом із тинком зішкрябано до голої цегли; іконостас і кивоти порубано на паливо; бані перероблено, хрести православні з собору скинули й замінили латинськими⁷.

³ Холмський церковно-народний календар на переступний 1940 рік. – Холм; Варшава, 1940. – С. 48.

⁴ *Макар Ю.* Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ ст. – Львів, 2003. – С. 15–20.

⁵ *Кульчицький С.* Лінія Керзона в історичній долі українського народу / *С. Кульчицький // Наука і суспільство.* – 1991. – № 11. – С. 6–13.

⁶ Холмський церковно-народний календар на переступний 1940 рік. – Холм; Варшава, 1940. – С. 48.

⁷ Холмський Православний церковно-народний Календар на 1941 рік. – Краків: накладом “Українського Видавництва”. – 1940. – С. 52.

Однак холмщаки не припиняли національно-культурної праці. Їхні права обороняло Холмське культурно-просвітнє товариство “Просвіта”, яке прагнуло об’єднання Холмщини з державно-автономною Україною і планувало: 1) ширити освіту і науку серед холмського народу рідною мовою; 2) будити і розвивати в ньому національну свідомість; 3) плекати народні звичаї. Товариство складалося з членів сприяючих, дійсних і шановних. Членами сприяючими визнавали всіх, хто зробив який-небудь вклад у діяльність Товариства. Дійсними членами могли бути тільки холмщани, щирі українці, котрі внесли в касу Товариства не менше 6 карбованців і допомагали втілювати в життя його статутні завдання. Дійсні члени брали участь у загальних зборах товариства і мали право вирішального голосу. Шановних членів вибирали на загальних зборах дійсні члени, котрі своєю працею або вкладами надали велику допомогу Товариству. Холмське культурно-просвітнє товариство “Просвіта” було правовою персоною. Воно мало такі права: 1) видавати, розсилати і продавати книжки, журнали, газети, листки і відозви; 2) закладати читальні, бібліотеки і народні доми; 3) входити у зносини зі всіма інституціями, що закладають школи Холмщини, викладають в них науки, особливо українську мову; 4) засновувати свої відділи в інших місцях. Товариство регулярно видавало та продавало “Холмський Український Календар”, книжку “Перший Все-Холмський З’їзд у Києві” та інші видання⁸.

В таких складних соціально-політичних умовах українські діячі усвідомлювали важливість згуртування українського населення, надання йому допомоги. Першою такою спробою на початку 1919 р. стала організація з ініціативи Антона Васильчука Українського добродійного комітету, реформованого пізніше у Добродійне товариство “Рідна хата”⁹. У вересні цього року група українських діячів звернулася з “Меморіалом у справі українського населення на Холмщині” до прем’єр-міністра Польщі. Влітку 1920 р. в Холмі надруковано перші числа тижневика “Нове життя”, а в червні 1921 р. відбувся перший Український народний з’їзд Холмщини і Підляшшя. Проте польська адміністрація зайняла щодо українського суспільно-культурного руху ворожу позицію – Холмщиною прокотилося декілька хвиль репресій проти місцевої української інтелігенції¹⁰.

Переломним став 1922 р.: у червні зареєстровано Товариство “Рідна хата”, що розгорнуло на Холмщині та Південному Підляшші культурно-просвітницьку діяльність; у липні відновилося видання газети “Наше життя”. Однак найважливішою подією стали парламентські вибори, напередодні яких у листопаді 1922 р. українці Холмщини ініціювали створення Центрального українського виборчого комітету Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся, який очолив відомий діяч А. Васильчук. Комітет об’єднався з організаціями інших національних меншин у Блок

⁸ Холмський український народний календар на рік 1918. [за ред. А. Д. Павлюка]. – Москва: Видання Холмського Товариства Просвіта. – 1918. – С. 77–78.

⁹ *Купріянович Г.* Холмщина – минувшина і теперішність / Г. Купріянович, М. Рошенко // Пам’ятки України. – 1995. – № 3. – С. 25–27.

¹⁰ *Винниченко І.* Українці Берестейщини, Підляшшя і Холмщини в першій половині ХХ ст. Хроніка подій / І. Винниченко. – Київ, 1997. – С. 28–30.

національних меншин. Передвиборна кампанія принесла велике пожвавлення серед українського населення: виникли місцеві виборчі комітети, у багатьох селах і містах відбулися мітинги. Вибори закінчилися великою перемогою українців: від Холмщини увійшли до польського парламенту три послы. Крім того, українців з Холмщини обрано в інших округах, загалом з 20 обраних тоді українських послів шестеро були холмщачами. Першим головою Української парламентарної репрезентації став посол А. Васильчук із Холма¹¹.

Виборчі кампанії активізували українське політичне життя: розгорнули діяльність українські партії, діяли теренові відділи української парламентарної репрезентації – Українські посольські секретаріати в Холмі, Томашеві, Потуржині, Тарногороді, Замості. Понадпартійним представництвом Холмщини й Підляшшя став Український народний комітет Холмщини і Підляшшя¹².

Найпотужнішим осередком українського національного життя на Холмщині залишалося Товариство “Рідна хата”, діяльність якого нагадувала культурно-просвітницьку працю галицької “Просвіти”. Філії Товариства об’єднували українців Холмщини: організували українські хори, аматорські театри, розповсюджували українську пресу, літературу. Ця національно-просвітницька діяльність протистояла денационалізаторським впливам на українське населення численних польських громадських організацій і державних установ та адміністрації. Зміцненню українських національних позицій на Холмщині сприяло й розгортання кооперативного руху, який підпорядковувався Ревізійному союзові українських кооператив у Львові¹³.

Із середини 20-х років посилено тиск влади на українське суспільно-політичне життя. Брак національної політики польської держави, яка б зважала на інтереси й прагнення українського населення, і водночас важкі соціально-економічні умови життя радикалізували український політикум. Не маючи змоги реалізувати програми, помірковані українські партії, що стояли на національній платформі, поступово втрачали свої позиції. Зокрема, значний вплив на населення Холмщини й сусідньої Волині мало в ці роки Українське селянсько-робітничє соціалістичне об’єднання (“Сельроб”) – ліва структура, яка створена за сприяння Компартії Західної України.

Організаційні основи українського громадсько-культурного життя в краї підірвала наприкінці 1930 р. заборона діяльності, а потім і розпуск Товариства “Рідна хата”. Польська влада 1932 р. навіть ліквідувала “Сельроб”. Відтак єдиними українськими структурами на Холмщині залишилися українські кооперативи¹⁴.

¹¹ Надбужанщина, Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Каміначчина, Холмщина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. – Т. 2. – С. 699–702.

¹² Гаврилук Ю. Холмська Атлантида. Про історичну долю українців Холмщини та Підляшшя (XIX–XX ст.) / Ю. Гаврилук // День. – 2005. – 23 вересня.

¹³ Горний М. Українська інтелігенція холмщини і Підляшшя у XX ст. / М. Горний. – Львів, 2002. – С. 253.; Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя / Є. Пастернак. – Вінніпег; Торонто, 1989. – С. 260.

¹⁴ Купріянович Г. Холмщина – минувшина і теперішність / Г. Купріянович, М. Рошенко // Пам’ятки України. – 1995. – № 3. – С. 27–29.

Розглянемо також етнодемографічний аспект національного життя українців Холма та його околиць. На жаль, всі офіційні статистичні підрахунки, що стосуються населення Холмщини, ніколи не були об'єктивними. Зрозуміло, що перепис 1931 р. не відображав демографічних реалій регіону. Проігноровано дані про українців-католиків (уніатів), не враховано й те, що десятки тисяч холмщаків розмовляли польською мовою, хоч були українцями.

Отже, за польським “віросповідним” переписом найбільший відсоток православних зафіксовано у Грубешівському повіті, чимало їх мешкало у Володавському, Томашівському, Холмському, Білгорайському і Більському повітах. Там, де загальний відсоток православних дуже малий, були й гміни з досить високим відсотком православних¹⁵. На Холмщині міста майже окатоличені, за винятком Холма, Томашева і Грубешева, в яких православні становлять від 5–6 %, решта міст мають від 0,9 до 3,0 %, щодо населення сіл, то відсоток православних тут значно більший: у Більському повіті – 19 %; Білгорайським – 19 %; Володавським – 36,9 %; Грубешівським – 42,7 %; Томашівським – 29,3 % і Холмським – 26,9 %¹⁶. Отже, заяви влади і представників Римо-католицької церкви про незначну кількість православних на Холмщині не відповідають правді. Наприклад, перепис 1921 р. зафіксував римо-католиків – 70,8 % і православних – 14,4 %, перепис 1931 р. – римо-католиків – 69,9 %, а православних вже – 16,6%¹⁷.

Нагадаємо також, що в 1938 р. за підтримки польського уряду зруйнувано 183 церкви, ліквідовано більше 50 парафій, а десятки священників з парафій вигнано. На Холмщині й Підляшші з 383 церков залишилися тільки 51¹⁸.

Після поразки Польщі у вересневій кампанії 1939 р. Холмщину введено до створеної німецькою окупаційною адміністрацією Генеральної губернії. Станом на грудень 1940 р. в районі Холма, Володави та Любліна дислокувалися три піхотні дивізії, кавалерійний полк та авіаційна частина. Воєнними об'єктами Холма вважалися летовище, залізнична станція та спирто-горілчаний завод¹⁹. У січні 1941 р. залізничну колію Холм–Ковель німецькі війська розібрали, а рейки вивезли до Німеччини. З 28 лютого 1941 р. в Холмі німецька влада приступила до примусового відправлення із генерал-губернаторства молоді віком від 23 років і старших, українців і поляків. Не бажаючи виїзду, молодь переховувалася від призову. Окрім цього, за даними радянської розвідки, українців та поляків 1919–1921 рр. народження набирали на півроку в робочі батальйони, що будували оборонні споруди, летовище, казарми, дороги в генерал-губернаторстві та прикордонній смузі²⁰.

¹⁵ Холмський церковно-народний календар на переступний 1940 рік. – Холм; Варшава, 1940. – С. 47.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Холмський православний народний календар на 1944 рік. – Холм, 1943. – С. 39.

¹⁹ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / [Упоряд. В. Даниленко, С. Кокін]. – Київ, 2009. – С. 452–453, 463.

²⁰ Там само – С. 545–547.

Зауважимо, що під час німецької окупації суспільне життя українців навіть поживало, про що свідчить наприклад опис господарської діяльності українців Холма. Союз українських кооператорів у Холмі (вул. Люблинська, 3) об'єднував 112 кооперативів Холмського та Красноставського повітів. Союз організував гуртвину мішаних та монопольних товарів для своїх кооперативів, приватних українських купців та постачальників контингентів; збирав зерно та бобові культури, приймав лісові трави й пір'я; працював обмінний млин у Холмі на вул. Грубешівській, також розробляли торф у селі Тарнів²¹. “Селяни! У разі купівлі й продажу звертайтеся до свого “Союзу”. “Свій до свого!” – таким було гасло Союзу кооператорів.

Повітовий Союз кооператив і Український допоміжний комітет у Холмі спільно організували в зимовому сезоні 1940–1941 рр. мандрівний курс у 34 навколишніх селах, в яких брала участь головно молодь, але не бракувало й старших громадян. На курсах, що відбувалися кожного дня в кількох місцевостях, викладали 15 осіб – агрономи, кооператори, правники і культурно-освітні працівники.

11 серпня 1940 р. відбувся в Холмі перший з'їзд українських агрономів, на який прибуло 30 осіб, що працювали в кооперації, сільському господарстві, державних чи самоврядних установах Холмщини. З'їзд, яким керував Мирон Луцький, ухвалив: співпрацю української кооперації і сільського господарства для розбудови українського села; повернення агрономів і ветеринарних лікарів, що працюють поза українськими землями, до праці на рідні землі; організувати вишкіл хліборобської молоді²².

Для задоволення фінансових потреб населення у Холмі діяв Український кооперативний банк з обмеженою відповідальністю “Українбанк”, який ще у 1927 р. організували свідомі громадяни на чолі із Рочняком і Васильчуком. Видавав банк своїм членам позики на різні потреби, приймав вклади, а також здійснював перекази й інші фінансові операції. Один членський внесок становив 25 зл. + 5 зл. вписового²³. У 1940 р. “Українбанк” мав 154 члени і статутний капітал 42 200 зл. Щоб посилити працю і зацікавити “Українбанком” широкі кола громадськості, скликано 27 жовтня 1940 р. нараду, на якій виголошено дві доповіді. Інженер Антін Романенко проаналізував “господарське життя Холмщини та роль кредитової кооперації”, а Сергій Наїдко наголосив на “потребі організації та відповідного вивінування інших родів кооперації”. У доповідях і дискусії наголошено на потребі кредитової кооперації, всіх видів торговельних і промислових кооператив як для селянства, так і для приватного купецтва і ремісників²⁴. “Українбанк” започаткував у селах “День ощадности”. 26 червня 1940 р. збори Молочарського союзу в Холмі заснували “Маслосоюз”, що став центром для українських молочарень Холмщини. 31 липня

²¹ Холмський православний народний календар. – Холм: Видавництво Свята Данилова Гора, 1943. – С. 105.

²² Надбужанщина. Історично-мемуарний збірник / [Упоряд. М. Мартинюк, Н. Олійник, А. Демусь]. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. – Т. 2. – С. 696–697.

²³ Холмський православний народний календар. – Холм: Видавництво Свята Данилова Гора, 1943. – С. 105.

²⁴ Надбужанщина. Історично-мемуарний збірник / [Упоряд. М. Мартинюк, Н. Олійник, А. Демусь]. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. – Т. 2. – С. 692–693.

1941 р. членство в “Маслосоюзі” зросло до 18 молочарень, а ще чотири перебували в стадії оформлення. “Маслосоюз” своєю господарсько-організаційною працею намагався зміцнити морально своїх членів, бути їхнім оборонцем і провідником у господарській розбудові краю. Союз відкрив у Холмі молочарню для закупівлі та продажу молока та відділ молочарського приладдя, а також аналогічний відділ у Грубешові. В Холмі для молочарень повіту інспектором був Константин Кобрин, у Володаві – Михайло Чайківський. Українські інспектори дбали про українське село й оберігали його громадські інтереси²⁵.

Кооператив “Рій” у Холмі, (вул. Люблинська, 28), який мав свою філію в Грубешові, продавав різне приладдя для пасічників, вулики та бджіл, господарське й кухонне приладдя, насіння городини. Займався виробництвом штучної вошини й обмінював її на віск. Видавав цукор для підгодівлі бджіл. Збирав контингент меду в обмін на цукор. Давав фахові поради щодо пасічництва. Всі пасічники Холмщини належали до свого кооперативу, все тут купували²⁶. Організатором кооперативу був інженер Михайло Боровський, фахівець-пасічник, що тривалий час очолював дирекцію кооперативу “Рій” у Львові. Членами дирекції холмського кооперативу, який мав свій відділ у Грубешові, були інженер Володимир Лучкань і директор Степан Купчик. У канцелярії кооперативу працювало 5 службовців, а в майстерні – 7. У Грубешові працювали три службовці. Загалом кооператив об’єднував 1958 членів-пасічників шести повітів: Холма, Володави, Білої Підляски, Грубешова, Белза і Томашева. Найкращим щодо пасічництва був Грубешівський повіт. У 1940 р. кооператив зібрав 35 тис. кг меду. В тому ж році перебрано від фольксдойчів, які виїжджали, 700 пнів пасіки і передано їх місцевим пасічникам. Крім того, кооператив “Рій” орендував великий город, де працювало 5 робітників, і сад, вирощували тут городину й овочі та продавали їх у власній крамниці²⁷.

Українська кооперація фінансувала культурно-освітню працю української громади, допомагала українським школам, дбала про молодь, виділяла стипендії бідним дітям, своїми фондами підтримувала нечисленні бурси, українські видавництва й загалом українську культуру.

У роки війни засновано й підприємницькі структури. Актуальною була фоторобітня О. Островського (вул. Люблинська, 6), яка надавала аматорам безплатні поради й посередницькі послуги під час купівлі фотоприладдя. Різні фотографічні роботи виконувало фотоательє А. Степанюк (вул. Люблинська, 62)²⁸.

Косметику й біжутерію вроздріб та на гурт реалізовувала фірма Н. Іваніщук (вул. Люблинська, 32). Дешеві сніданки, обіди й вечері пропонував український

²⁵ Надбужанщина. Історично-мемуарний збірник / [Упоряд. М. Мартинюк, Н. Олійник, А. Демусь]. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. – Т. 2. – С. 690–691.

²⁶ Холмський православний народний календар. – Холм: Видавництво Свята Данилова Гора, 1943. – С. 106.

²⁷ Надбужанщина. Історично-мемуарний збірник / [Упоряд. М. Мартинюк, Н. Олійник, А. Демусь]. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. – Т. 2. – С. 688–690.

²⁸ Холмський православний народний календар. – Холм: Видавництво Свята Данилова Гора, 1943. – С. 111.

ресторан “Маруся” (власник М. Повшук, пл. Лучковського, 7). Діяла також ресторація “Русалка” (власник – Василь Блащук, вул. Люблинська, 35)²⁹. Лимонадну й содову воду виробляла фабрика К. Здуна (вул. Броварна, 5).

Господарсько-споживчий кооператив “Відродження” торгував різними продуктами, побутовими та господарськими товарами (сірниками, кухонним посудом, склом та ін.) (вул. Люблинська, 41).

Власником єдиної української м’ясарні в Холмі був Василь Блащук (вул. Люблинська, 24)³⁰. Продуктові магазини також утримували Іван Гомзара (вул. Львівська, 6) та Кисіль Федір (вул. Люблинська, 53)³¹.

Діяли книгарні “Культура” (вул. Люблинська, 42, власники О. Теребус та Б. Заяць) та “Українське слово”, (вул. Люблинська, 26, власники: інж. Олекса Теребус і Борис Рябчук). Єдиний у Холмі палітурник Степан Богдан виконував замовлення на пл. Лучковського, 15.

Книжки, шкільні підручники, крайові та закордонні часописи, видання “Червоної Калини”, карти, картини, шкільне та канцелярське приладдя мала на складі “Українська книгарня” в сусідньому Грубешові (пл. Свободи, 47)³².

Інтереси холмщаків відстоював єдиний український адвокат на терені Холмщини й Підляшшя доктор Степан Баран, який відкрив адвокатську канцелярію на вул. Люблинській, 59. Канцелярія адвоката, д-ра Степана Барана, колишнього довголітнього посла до Варшавського сейму й адвоката у Тернополі до Другої світової війни, виконувала функції юрисконсультства Православної Церковної Ради й Церковного правління в Холмі. Адвокат С. Баран виступав у всіх судових і адміністративних справах, писав для сторін листи до німецької влади німецькою мовою³³.

Нова німецька адміністрація спочатку толерантно поставилася до українського національно-культурного життя. У повітових містах було засновано українські допомогіві комітети, організовано численні українські кооперативи. Розвинулася мережа шкіл, причому вперше на Холмщині вони перейшли з польської на українську мову викладання. Діяли українські освітні товариства. Зауважимо що влада Другої Речі Посполитої перешкоджала відкривати українські школи, натомість активно засновувала мережу польських шкіл. Неохоче приймали українців до середніх шкіл. Траплялося часто таке, що тих, хто мав намір вступити до гімназії, змушували прийняти католицтво та записатися поляками. Дітей, якщо вони між собою говорили рідною українською мовою, карали. Середня освіта була недоступною. Через брак українських шкіл Холмщина мала дуже мало своєї інтелігенції. Після 1939 р. ситуація кардинально змінилася. За короткий час Холмщина вкрилася густою мережею українського народного

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. – С. 110–111.

³¹ Там само. – С. 112.

³² Холмський православний народний календар. – Холм: Видавництво Свята Данилова Гора, 1943. – С. 112.

³³ Холмський церковно-народний календар на переступний 1940 рік. Холм; Варшава, 1940. – С. 79.

шкільництва. Німецька влада спершу не чинила жодних перешкод. Окрім народних, організовували й середні школи. У Грубешові, Білій та Володаві створено торговельні школи³⁴.

У березні 1940 р. відкрили восьмикласну коєдукаційну українську гімназію в Холмі. Програму навчання узгоджено з програмою німецьких шкіл³⁵.

Усвідомлюючи важливість фахового вишколу молодих кадрів українських ремісників, у 1940 р. Український Центральний Комітет прагнув відкрити низку фахових шкіл. На жаль, цього не вдалося реалізувати. В генерал-губернаторстві того року діяла лише одна українська технічно-реміснична школа в Холмі³⁶. Поборовши перші організаційні труднощі, у школі створено три перші слюсарські класи, перший столярський та другий слюсарський класи. Це так званий нижчий ступінь школи – Реміснична школа. Вищий ступінь закладу – Технічна школа: підготовчий клас до Технічної школи, перший технічний клас (відділ механічний), перший технічний клас (відділ комунікаційний).

До Ремісничої школи приймали тих, що мали закінчений 7 клас народної школи, із закінченням 6 класом за вступним іспитом. До другого класу зачислявали тих, які закінчили перший ремісничий клас або перший клас польської механічної гімназії. До підготовчого класу Технічної школи приймали учнів з п'ятим класом гімназійного або третім класом польського типу; інших, що не відповідали тим вимогам, зараховували на підставі вступного іспиту. До Технічної школи приймали з закінченням шостим класом або з відповідною освітою, яку вимагали під час вступу до ліцею³⁷.

У 1942 р. Ремісничо-технічна школа в Холмі мала таку структуру:

Реміснична школа:

1 клас: три перші класи слюсарські, один клас відділу електричного, один клас відділу столярського.

2 клас: два класи слюсарського відділу, один клас електричного відділу.

3 клас: один клас слюсарського відділу.

Технічна школа:

Підготовчий клас до Технічної школи.

1 клас: один клас відділу механічного, один клас відділу комунікаційного.

2 клас: один клас відділу механічного, один клас відділу комунікаційного.

Адміністрація навчального закладу наголошувала, що діятимуть будівельний, гірничий, водний, електротехнічний відділи, якщо зголоситься певна кількість учнів.

Педагогічний колектив 1942 навчального року: управитель школи – інженер В. Тракало; учителі: директор – В. Вовк, інженер І. Гнойовий, Б. Гурко, П. Козирський, М. Козловський, В. Левицький, В. Ленчик (секретар педагогічної ради), М. Мелешко, о. Ю. Мельничин, о. А. Сагайдаківський, інженер Б. Могильницький,

³⁴ Холмський православний народний календар на 1942 рік. – Холм, 1941. – С. 93–94.

³⁵ Там само. – С. 94.

³⁶ Там само. – С. 96.

³⁷ Там само. – С. 97.

майстри Г. Румак, Б. Стебельський, інструктори: М. Ковбаса, В. Мартинюк, С. МIRONЮК³⁸.

З початком війни 1941 р. багато українців родом із Галичини та Наддніпрянщини виїхало з Холмщини. Відчувалася нестача працівників у різних установах і організаціях. Щоб підготувати фахівців, УОТ в Холмі 6 листопада 1941 р. організувало Бухгалтерійно-бюровий курс, який спершу тривав 3 місяці, потім 4, згодом 7 (нижча група – 4 міс. й вища – 3 міс.) та нарешті 8 місяців³⁹. До середини липня 1943 р. завершило навчання 12 груп, разом 215 слухачів і слухачок. Випускники працювали переважно: в УДК у Холмі, Замості й Грубешові, в Союзах кооператив у Холмі, Володаві, Тарногороді, Томашеві й Лашеві, у повітовому уряді Холма, у волосних урядах; Холмсько-Підляській консисторії, торговельних підприємствах, сільських кооперативах, дитячих садках тощо.

Від 15 жовтня 1942 р. слухачі курсів навчалися під наглядом німецької влади та з новою нумерацією груп. На 1 серпня 1943 р. на курсі навчалось 2 групи – 4 (11-та) й 5 (12-та). Слухачам викладали такі предмети: релігія, українська мова, бухгалтерія з товарознавством, калькуляція з рекламою, арифметика з купецькою арифметикою, діловодство з машинописанням, право й руханка.

На курсах викладали Володимир Островський (директор), протоієрей Мільків, д-р О. Бабій, проф. Ю. Васичук, референт УДК С. Вітман, нотар А. Павлюк⁴⁰.

19 травня 1940 р. німецька влада, зокрема після вказівки генерал-губернатора Г. Франка, передала кафедральний собор у Холмі православним українцям в особі адміністратора Холмщини й Підляшшя, протопресвітера Іоана Левчука, під час посвяти храму було чимало народу. Для Холмщини й Підляшшя 19 жовтня 1940 р. призначено архієпископа проф. Івана Огієнка, якого 20 жовтня висвячено⁴¹. Постановою Собору єпископів Автокефальної православної церкви у генерал-губернаторстві від 30 вересня 1940 р. відновлено самостійну Українську православну Холмсько-Підляську єпархію. До новоутвореної єпархії увійшли православні Люблинського дистрикту, котрих польський перепис населення нарахував до 240 000 осіб. Площа нової Єпархії становила 31 176 кв. км. Владика приймав вірних щодня, крім неділь і свят, від 10 до 12 години⁴². Православним було повернуто багато храмів у всьому краї. Організовано числені парафії, розпочали діяльність новостворені єпархіальні установи (консисторія, музей, Духовна академія, видавництво). Виходили церковні часописи, зокрема “Холмський православний народний календар”. Без перебільшення можна ствердити, що в ці роки на Холмщині відбулося національно-культурне й релігійне відродження⁴³. При єпархії відповідно діяли

³⁸ Холмський православний народний календар на 1942 рік. – Холм, 1941. – С. 97.

³⁹ Холмський православний народний календар на 1944 рік. – Холм, 1943. – С. 101.

⁴⁰ Там само. – С. 101.

⁴¹ Там само. – С. 52.

⁴² Холмський Православний церковно-народний Календар на 1941 рік. – Краків, 1940. – С. 52–53.

⁴³ Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Львів, 2003. – С. 126–128.

Холмський спархіяльний склад і крамниця церковних речей, де продавали предмети церковного й релігійного вжитку: дароносиці, євхаристійний посуд, іерейські хрести, свічки, вино, ладан, хрестики, ікони візантійського стилю, богослужбові книги, підручники Закону Божого, молитовники для православних українською та церковнослов'янською (переклад архієпископа Іларіона), метрикальні книги.

У книгарні, яка діяла при церковній крамниці, можна було придбати найновіші видання владики І. Огієнка, зокрема переклади богослужбових книг, двотомну працю “Українська Церква”, а також річники “Рідної мови” (1933–1939) по 1 зл. та “Нашої Культури” (1935–1937) по 2 зл., інші праці професора Івана Огієнка⁴⁴.

Церква протягом короткого періоду українського відродження на Холмщині відіграла важливу національно-культурну роль. Розвій церковного життя, як і відродження національної свідомості українців, зумовили потребу підготовки молодих священиків, оскільки представники старшого покоління, як і запрошені з інших регіонів священики, не могли забезпечити духовних потреб. Внаслідок тривалих клопотань архієпископа Іларіона перед німецькою окупаційною владою 4 травня 1943 р. відкрили Українську православну духовну семінарію. Першим ректором семінарії став виходець із Буковини, доктор богослов'я, протоієрей Семен Смерка. Викладачами працювали випускники Холмської духовної семінарії ще до Першої світової війни Олег Мільков, Микола Малюжинський та ін⁴⁵.

Використовуючи ті сприятливі умови, українська інтелігенція активно працювала на культурно-освітній ниві. Діяльність культурно-освітніх осередків координувало Українське освітнє товариство (УОТ), головою якого тривалий час був відомий громадський діяч Холмщини ще з міжвоєнних часів, письменник Володимир Островський⁴⁶.

До національно-культурного відродження сільського населення долучалися вчителі місцевих шкіл, а також священики, під керівництвом яких організували традиційні свята: роковини Тараса Шевченка, Лесі Українки, Героїв Крут, святкові заходи у школах. Холмське повітове УОТ 4 квітня 1943 р. провело Шевченківську академію, на якій письменник Тодось Осьмачка виступив з доповіддю “Шевченко в сучасному світі”⁴⁷. Українські товариства пропагували, щоби у кожній українській хаті, школі, українській установі – читальні, бібліотеці, парафіяльному уряді, кооперативі повинні бути великі ювілейні портрети Тараса Шевченка (40x50 см), літографії знаного українського графіка В. Васильківського⁴⁸.

Помітну роль у культурному житті холмщаків відіграв професійний український театр під керівництвом голови референтури Холмського повітового УДК з культурно-освітніх питань Назара Ободзинського. Першого січня 1940 р. в

⁴⁴ Холмський православний народний календар. – Холм: Видавництво Свята Данилова Гора, 1943. – С. 1.

⁴⁵ Холмська земля. – 1943. – 17 січня.

⁴⁶ Горний М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст. / М. Горний. – Львів, 2002. – С. 251.

⁴⁷ Холмська земля. – 1943. – 30 травня.

⁴⁸ Холмський церковно-народний календар на переступний 1940 рік. – Холм; Варшава, 1940. – С. 46.

приміщенні Товариства “Рідна Хата” артисти поставили виставу “Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці”. У 1940–1942 рр. актори театру виступали з 55-ма виставами на історичну й побутову тематику. Лише протягом першого року своєї діяльності на Холмщині театр запропонував глядачам 146 виступів⁴⁹.

У Холмі працював музей ім. Михайла Грушевського. Засновником і керівником музею був відомий громадський діяч Семен Любарський. З ініціативи Миколи Самохваленка й Антона Которовича започатковано конкурс сільських аматорських хороших колективів, присвячений творчості Кирила Стеценка та Миколи Леонтовича. Оргкомітет конкурсу очолював викладач Грубешівської учительської семінарії Олександр Самохваленко⁵⁰.

Невід’ємною ланкою виховання української молоді Холмщини була фізична культура і спорт. У системі навчальних закладів організовано українські спортивні клуби, зокрема “Буг” – у Холмі, “Червень” – у Грубешові, “Підляшшя” – у Білій, “Богун” – у Володаві. Влітку та восени 1943 р. відбулися великі спортивні свята в Холмі, Грубешові та інших місцевостях краю за участю цих товариств⁵¹.

У розбудові українського кооперативного руху на Холмщині провідну роль відігравали місцеві лідери. До складу правління Холмського крайового союзу входили Іван Лютий (голова), Михайло Крат та Василь Гуль. Головою наглядової ради Союзу українських кооперативів був Олександр Рочняк, а головами повітових союзів: у Грубешові – Тарас Герасименко, в Холмі – Василь Гуль⁵².

Зміцнивши своє фінансово-економічне становище, повітові союзи кооперативів займалися благодійною діяльністю. Вони надавали стипендії сотням учнів середніх шкіл Холмщини та студентам вузів, котрі навчалися за межами краю, підтримували будівництво та устаткування шкіл, фінансували культурно-освітні заходи, організовували курсову підготовку господарників різного профілю. Ця діяльність суттєво спричинила національне пробудження українців. До цього долучилися українські жіночі організації, відроджені в 1940 р. Вони опікувалися дошкільним вихованням дітей в сезонних дитячих садках, учителювали в сільських школах, організовували культурно-освітні заходи. При Українському освітньому товаристві діяв жіночий гурток, очолюваний Євгенією Янчевською. Активістами холмської окружної жіночої організації були інженер Надія Квітка, Ганна Доманчук та ін. З метою підвищення освітнього рівня жінок, залучення їх до активної суспільної діяльності в Холмі створена жіноча школа домашнього господарства, яку очолювала Марія Савич. По селах Холмщини діяли численні курси з ліквідації неписьменності серед дорослого населення. А відсоток неписьменних серед місцевих українців був досить високим. Навіть ті, хто хоч трохи знав грамоту, не користувалися українською абеткою. Місцеву українську

⁴⁹ Холмська земля. – 1943. – 17 січня.

⁵⁰ Горний М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст. / М. Горний. – Львів, 2002. – С. 252.

⁵¹ Холмська земля. – 1943. – 19, 26 вересня.

⁵² Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ ст. / Ю. Макар. – Львів, 2003. – С. 39.

говірку на письмі вони виводили латинкою. Отже, поле діяльності було дуже широким⁵³.

Зауважимо і те, що німецька адміністрація ставилася спершу краще до українців, аніж до поляків. Українців, особливо з націоналістичних кіл, запрошували до місцевого самоврядування, їм дозволяли спілкуватися рідною мовою, вони засновували по навколишніх селах клуби культури. Німецька адміністрація намагалася посіяти ворожнечу між українцями та поляками. Німці декларували в своїх заявах, що українці – нація близька їм, тому вони з ними будуть дружити, а частина польських панських земель буде передана українському населенню. Ця пропаганда не була даремною, а знайшла благодатний ґрунт⁵⁴. Край став ареною кривавої боротьби. Жертвами терору, розв’язаного окупантами, були як поляки, так і українці. Протистояли одне одному польське підпілля і українська “самооборона”. З 1942 р. дійшло до відвертої конфронтації між поляками і українцями. Терористичні акції польського підпілля були спрямовані проти української інтелігенції, духовенства, мирного населення українських сіл і мали на меті залякати холмщаків. Символами цієї трагедії стали спалені села Сагринь (651 жертв) і Бересть (300 жертв)⁵⁵. Суспільно-політичну ситуацію в околицях Холма та Грубешова в 1943 р. загострювали загони радянських партизанів, які чинили напади на представників місцевої української адміністрації⁵⁶.

З приходом Червоної армії в липні 1944 р. Холм було проголошено першою столицею “Народної Польщі”. Став він і місцем видання привезеного з Москви “Маніфесту Комітету національного визволення”. Спроби легального українського національного життя за нової влади скінчилися невдачею. Уже наприкінці 1944 р. почалося на підставі договору між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення спочатку добровільне, а потім примусове виселення українців на радянську Україну. Втім проблеми депортації населення з території західних областей України до Польщі та з Польщі в УРСР тривалий час замовчували⁵⁷. У складі Польської держави опинилися етнічні українські землі – Лемківщина, Надсяння, Холмщина, Підляшшя, на яких залишилося понад 700 000 українців⁵⁸. Зауважимо, що українців депортували з їхніх етнічних

⁵³ Горний М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст. / М. Горний. – Львів, 2002. – С. 254–255.

⁵⁴ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / [Упоряд. В. Даниленко, С. Кокін] – Київ, 2009. – С. 400–401.

⁵⁵ Храпливий Є. Нарис історії Холмщини й Підляшшя; новіші часи / Є. Храпливий – Вінніпег 1968. – С. 60.

⁵⁶ Польша та Україна у тридцятих роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945. – Ч. 2. – Варшава; Київ, 2005. – С. 1266–1268.

⁵⁷ Літкан А. Операція “Вісла”: минуле і сьогодні / А. Літкан // Наукові Записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова / [Укл. П. В. Дмитренко, О. Л. Макаренко.] – Київ: НПУ, 2000. – Ч. 4. – С. 187–197.

⁵⁸ Щерба Г. Депортація населення з польсько-українського пограниччя / Г. Щерба // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної

земель, а поляків – із колонізованих у різний час теренів Галичини і Волині. Під час депортації як з радянської, так і з польської сторони, траплялися численні зловживання силових структур.

Правових підстав для здійснення депортацій не було. У вересні 1944 р. УРСР фактично не була суб'єктом міжнародно-правових відносин і не мала повноважень підписувати міжнародно-правові угоди. Прорадянське керівництво Польської держави теж не мало права і повноважень підписувати угоду 1944 р. як тимчасовий носій влади; держава і адміністративний апарат ще не були сформовані. Легітимний уряд Польської держави перебував не на теренах звільненої від німецького війська Польщі, проте окупованої радянськими військами, а у Великобританії⁵⁹.

Запланована радянською системою та польським режимом акція переселення мала на меті ряд цілей. Припинялося функціонування небажаного тоталітарному режиму осередку українського національного руху, осердям якого були структури ОУН-УПА Закарпаття. Прокомуністичні керівники тодішньої Польщі демонстрували покірність і згоду обрати соціалістичний шлях розвитку. Вони також загравали з шовіністичними елементами у своїй країні, які хотіли бачити повоєнну Польщу без будь-яких національних меншин, в тому числі майже мільйонної української⁶⁰.

З вересня 1945 р. на територію південно-східної Польщі спрямували три дивізії Війська Польського (ВП), основним завданням яких було виселення українців. Підтвердженням цього стало рішення Воєводського комітету безпеки у Жешові, який наказав виділити 2/3 особового складу полків для акції переселення. Для цього задіяно всі силові структури комуністичної Польщі, які розпочали пропаганду проти українського підпілля. Уряд Польщі всупереч рішенням, прийнятому на Варшавській конференції, скерував на українські землі регулярні війська з метою примусового вивезення українців на територію УРСР. Запалали цілі села на Лемківщині, Надсянні, Холмщині. Делегатів Варшавської конференції заарештували, українські комітети ліквідували. Управління громадської безпеки в Жешові рекомендувало навіть переселяти мішані родини, якщо батько не був поляком. З вересня 1945 р. до липня 1946 р. за участю військових підрозділів було виселено понад 260 тис. осіб, а всього у 1944–1946 рр. до УРСР – майже 500 тис. українців. Причому депортація не оминула навіть родин тих західних українців, які служили у Червоній армії⁶¹.

науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 300–304.

⁵⁹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. Білас. – Кн. 1. – Київ: Либідь, 1994. – С. 332–348.

⁶⁰ Бондаренко Г., Савич Р. Вплив Другої світової війни на долю населення прикордонних територій України і Польщі / Г. Бондаренко, Р. Савич // Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції (27–28 квітня 1996 р.). – Київ, 1996. – С. 213–220.

⁶¹ Дрозд Р. Основна мета акції Вісла / Р. Дрозд // Акція Вісла в контексті українсько-польських відносин ХХ ст.: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 50-літтю проведення акції Вісла (19 квітня 1997 р.). – Івано-Франківськ, 1999. – С. 41–53.

Акція переселення офіційно тривала з 15 жовтня 1944 р. до 15 червня 1946 р. І хоча сам процес був практично безперервним, у ньому можна виділити кілька етапів, які пов'язані зі ступенем “добровільності” переселення, кількістю задіяного у процесі адміністративного апарату, служб безпеки та війська, темпами переселення, що залежали від ряду суб'єктивних та об'єктивних причин.

Перший – відносно добровільний, тривав з 15 жовтня 1944 р. до липня 1945 р., коли виїзд українців відбувався під адміністративним тиском офіційної влади й терору націоналістичного підпілля Польщі. Сама “добровільність” переїзду була зумовлена швидше відчаєм людей, які рятували своє життя, а не результатом свідомого вибору. Другий етап – примусове переселення українців, яке тривало з кінця липня 1945 р. до офіційного завершення депортації – 15 червня 1946 р. На цей раз акцію примусово виконано, залучено всі ланки державного апарату Польщі, задіяно поліцію та війська⁶². На третьому етапі, що тривав з початку вересня до кінця грудня 1945 р., за допомогою 3, 8 і 9-ї дивізій піхоти польського війська виселяли українців із Ліського, Любачівського, Перемишльського та Сяноцького повітів. Четвертий етап розпочався 1 січня і закінчився 15 червня 1946 р. Під час нього було переселено найбільшу кількість жителів Закерзоння – більше 250 тисяч. Характеризували цей етап жорстокість і брутальність⁶³.

Отже, перший етап депортації був відносно добровільний. Польська офіційна влада розпочала видавати укази й постанови з антиукраїнським змістом. Постійними й цілеспрямованими були адміністративні утиски, спрямовані на те, щоб примусити місцевих українців переселитися в УРСР. Однак у середині 1945 р. заяви на добровільний виїзд майже не надходило. Причин зменшення кількості українців, що вирішили залишити отчі землі, було кілька. Ті сім'ї, чиє господарство було знищене під час війни чи окупації, а також в результаті польського терору вже подали заяви на виїзд або виїхали. На той час у Польщу почали нелегально повертатися українці, що були депортовані в кінці 1944 – на початку 1945 рр. За їх описами в УРСР переселенців чекали зруйновані війною міста і села, голод, колгоспна система та вже звичні для громадян СРСР репресії. Цю інформацію поширювала оунівська пропаганда, що аж ніяк не заохочувало людей до переселення⁶⁴.

Станом на 10 вересня 1945 р. майже завершено евакуацію в Замостівському, Красноставському, Яслівському та Холмському повітах⁶⁵. Те, що українці не були відселені в УРСР стовідсотково, радянські джерела пояснювали тим, що частина сімей є змішаними українсько-польськими, інші сім'ї – відносно великі землевласники. Часто літні люди наполягали на тому, що хочуть вмерти на рідній землі та категорично відмовлялися виїжджати до Радянського Союзу.

⁶² Буцко О. Україна – Польща: миграционные процессы 40-х годов / О. Буцко – Київ: Інститут історії України НАН України, 1997. – С. 141–158.

⁶³ Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Львів, 2003. – С. 344–345.

⁶⁴ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. – 1946 – 1947 рр. – Львів, 1998. – Т. 2 – С. 58–70.

⁶⁵ ЦДАВОВУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1469. – Арк. 159–160.

На 1 жовтня 1945 р. депортація практично завершилась, зокрема з Холмського повіту евакуйовано 8283 господарства або 31250 осіб, тобто 97,7%; залишилось евакуювати 194 господарства або 828 осіб.⁶⁶

На останньому, четвертому етапі, українці Холмщини зазнали найсильнішого удару. Але якщо спочатку українців тероризували польські підпільні формування і в їх злочинній діяльності можна звинувачувати окремих командирів підрозділів чи керівників підпілля, то тепер виконавчим органом були урядові збройні формування – регулярні частини ВП, підрозділи органів безпеки, охорони кордону та ін., які керувалися урядовими інструкціями⁶⁷. Четвертий етап депортації досить суттєво різнився від попередніх, характеризувався жорстокістю та брутальністю. Якщо на першому і другому етапах роль військ була несуттєвою, то на третьому дивізіям були наведені плани щодо виселення українців, які беззастережно виконували⁶⁸. Якщо раніше українці остерігалися підрозділів АК, то згодом польські підпільники порозумілися із населенням та керівництвом УПА у боротьбі проти поширення впливу комуністів. Польське підпілля, деморалізоване масовими акціями та капітуляцією керівництва, зазнавши втрат у боях з урядовими підрозділами та частинами УПА, вже не мало колишньої потуги. Чимало польських підпільників усвідомлювали: УПА є їхнім єдиним союзником у боротьбі проти комуністів, за демократичну Польщу. Траплялись випадки, коли завдяки впливу організації ВіН (Свобода і незалежність) толерантніше поводитися в українських селах солдати ВП⁶⁹.

Легкоозброєні та нечисленні повстанські сотні на Закерзонні не змогли протистояти противнику, який, маючи чисельну перевагу, танки, авіацію та артилерію, провадив планомірне виселення українців. Зруйновані комунікації відбудовували, розбиті підрозділи замінювали іншими із центральних районів Польщі й депортація тривала⁷⁰.

Отже, під час депортації не були виконані умови договору від 9 вересня 1944 р., зокрема, майже повністю нівелювалися засади добровільності, покладені в основу угоди. Силове проведення депортації призвело до численних випадків грабежу та вбивств мирного населення. Переселені в УРСР не змогли перевезти все необхідне для життя. Соціально-економічна адаптація депортованих на територію УРСР людей стала набагато важчою й проблемнішою, ніж могла вона бути за умови неухильного виконання угоди від 9 вересня 1944 р.⁷¹.

⁶⁶ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. – Т. 2. 1946–1947 рр. – Львів, 1998. – С. 70–71, 118–119.

⁶⁷ Misilo E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944–1946 / E. Misilo. – Warszawa: “Oficyna Wydawnicza “Archiwum Ukrainkie”, 1999. – Т. 2: Dokumenty 1946. – S. 340–343.

⁶⁸ Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Львів, 2003. – С. 344–345.

⁶⁹ Там само. – С. 345–351.

⁷⁰ Літопис Української повстанської армії. – Торонто; Львів, 2003. – Т. 39. – С. 7–12.

⁷¹ Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ ст. / Ю. Макар. – Львів, 2003. – С. 56–66.

Як свідчать документи Управління у справах евакуації українського, польського, чеського, словацького населення при Раді міністрів УРСР з Державного архіву Львівської області, в 1945 р. із Холма в Україну переселено близько 653 особи, зокрема – 289 (44%) чоловіків і 364 (56%) жінки. Загальна кількість родин, яких депортували, становила – 223. Переселено 18 багатодітних родин (Пукало, Борис, Козак, Чулюк, Костюк, Красун, Дирко, Юзюк, Князюк, Бабійчук, Пален, Гарашуко, Лірун, Колубський, Чепель, Сталняк, Щира, Рабовак), майже кожна десята сім'я переселенців мала троє або й більше дітей⁷².

Спробуємо диференціювати громаду Холма за професійною ознакою: робітники – 23%, хлібороби – 5%, інтелігенція – 5%, а решта – учні, пенсіонери, домогосподарки тощо.

З'ясуємо роль і місце українства в соціально-економічному та культурно-освітньому житті довоєнного і воєнного Холма. Робітничі професії (слюсар, механік, муляр, токар, кочегар, шофер) опанувало 17%, від загальної кількості населення, інженерно-технічні працівники (інженер, технік, контролер, друкар, технічний монтажерж, оператор) – 1%, ремісники (швець, чоботяр, коваль, кравчиня, тесля, столяр) – 2%, лісники – 0,1%. У сфері обслуговування (фотограф, годинниковий майстер, буфетник, кондитер, кухар, офіціант, візник, пекар, перукар, костюмер) працював приблизно 1% згодом депортованих осіб. Працівники сільського господарства (хлібороб, комбайнер, тракторист, рільник, агроном, пасічник) становили 5%, залізничники (машиніст, помічник машиніста, стрілочник) – 0,6%, сфера торгівлі (торговець, касир, продавець, бухгалтер, купець) – 1%, кооперація – 0,1%, медики і обслуговуючий медичний персонал (лікар, медсестра, акушерка, фармацевт, аптекар, зубний технік, санітарка) – 0,35 %, освітяни і науковці (педагог, професор) – 3,6 %, священнослужителі – 0,25%, державні службовці – 0,8%, працівники культури і мистецтва (бібліотекар, художник, артист, музикант) – 0,4%, юристи – 0,1%, домогосподарки – 17,5%, інваліди – 0,1%, пенсіонери – 1%, учні і студенти – 7%⁷³.

На підставі офіційних документів можемо простежити географію переселення українців із Холма – в основному це були південно-східні українські області: Одеська – 261 особа – близько 40 %, Миколаївська – 29, Запорізька – 37, Дніпропетровська – 67, Херсонська – 22. Західні області: Волинська – 105, Рівненська – 62 особи. На долю решти областей, а саме Київської, Кіровоградської, Харківської, Львівської, Житомирської та ін. припадає близько 10 % від загальної чисельності депортованих⁷⁴.

⁷² ДАЛО. – Ф. Р-3229. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 1-266; Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 1-559; Оп. 5. – Спр. 58. – Арк. 1-217; Оп. 5. – Спр. 63. – Арк. 874-998; Оп. 8. – Спр. 41. – Арк. 1-150; Оп. 8. – Спр. 42. – Арк. 1-122; Оп. 8. – Спр. 44. – Арк. 1-26; Оп. 9. – Спр. 45. – Арк. 227-233.

⁷³ ДАЛО. – Ф. Р-3229. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 1-266; Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 1-559; Оп. 5. – Спр. 58. – Арк. 1-217; Оп. 5. – Спр. 63. – Арк. 874-998; Оп. 8. – Спр. 41. – Арк. 1-150; Оп. 8. – Спр. 42. – Арк. 1-122; Оп. 8. – Спр. 44. – Арк. 1-26.

⁷⁴ ДАЛО. – Ф. Р-3229. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 1-266; Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 1-559; Оп. 5. – Спр. 58. – Арк. 1-217; Оп. 5. – Спр. 63. – Арк. 874-998; Оп. 8. – Спр. 41. –

Остаточним розв'язком українського питання на Холмщині стала за задумом польського комуністичного уряду акція "Вісла", що охопила всіх українців, не виселених раніше. Після 1947 р. на цих теренах мешкало небагато українців, вони змушені були приховувати від оточення свою національну приналежність. У післявоєнний період на Холмщині, на жаль, не вдалося розгорнути широкої національної праці з огляду на малу кількість українського населення і його морально-психологічний стан. Післявоєнні виселення змінили етнічне обличчя краю. Щоправда, в останнє двадцятиліття простежується певна активізація українського суспільно-культурного життя.

Арк. 1–150; Оп. 8. – Спр. 42. – Арк. 1–122; Оп. 8. – Спр. 44. – Арк. 1–26; Оп. 9. – Спр. 45. – Арк. 227–233.